

KIRSTEN LUND-ANDERSEN

Lystanlæg og parker. Offentlige haveanlæg til lyst og fornøjelse for alle

Lyst kan defineres som en følelsesmæssig tilstand af nydelse og velvære – ofte forbundet med tilfredsstillelse af sanselige behov. Anlæg kan være så mange ting, men hvad her skal beskrives, er offentlige haveanlæg, hvor enhver kan fornøje sig. Offentlige parker og lystanlæg var et fænomen, der bredte sig over hele Europa i midten af 1800-tallet. Den franske revolution havde ændret Europa, og borgerskabet fik blandt andre goder nu mulighed for at nyde naturen og få del i de herlighedsværdier, som hidtil havde været forbeholdt eliten. Rekreation og adspredelse var efterspurgt, og de europæiske byer voksede eksplosivt. Byens borgere tog i langt de fleste tilfælde sagen i egen hånd og stiftede lokale forskønnelsesselskaber og komiteer med det formål at holde dele af landskabet og naturen fri for bebyggelse. Her var det, de offentlige parker og lystanlæg blev skabt.

Dansk guldalder

Perioden 1800-1850 kalder vi den danske guldalder. Det var en tid med store samfundsmæssige og holdningsmæssige forandringer, men også med en usædvanlig rig kulturel blomstring. Tiden blev grundlaget for vort nuværende demokrati og den danske, nationale selvopfattelse. Den politiske situation i Danmark var alt andet end god. Københavns bombardement, statens bankerot i 1813 og vores tab af Norge i 1814 synes ikke umiddelbart det mest gunstige grundlag for en fremgang inden for kunst og kultur. Ikke desto mindre var det i denne tid, at malerne Eckersberg, Marstrand, Købke, Lundbye, P.C. Skovgaard og mange andre virkede. Tidligere var det kongehus, adel og det finere

KIRSTEN LUND-ANDERSEN · landskabsarkitekt
kirsten@landskab-raadvad.dk

borgerskab, der blev portrætteret. Nu var motiverne familier med mor og far og artige børn, ikke kun inde i de pæne stuer, men også ude i naturen, hvor børnene legede i skoven.

Nationalromantikken blomstrede, og det danske landskab blev malet med sine bakker og dale, der bugter sig, de lyse bøgeskove, den friske strand og det blå hav. Det var de motiver, der blev foreviget. Det var det, hele livet drejede sig om. Det er den kunst, vi i dag værdsætter så højt og glæder os over. Den er blandt andet dokumentation for, hvordan landskab og mennesker tog sig ud for 200 år siden. Vi har bl.a. herigennem fået indsigt i livet og kunsten og i det, der optog befolkningen i guldalderen.

Musiklivet var også præget af tidens romantiske stemning, og komponisterne Weyse, Hartmann og Heise var toneangivende og skabte mange fine værker. Videnskaben blomstrede, og det var ikke kun tidens digtere og malere, der fik inspiration fra udlandet, men også brødrene A.S. Ørsted og H.C. Ørsted havde god kontakt med filosoffer og kunstnere. Inspirationen kom især fra Tyskland, hvor filosofferne Heinrich Steffens, Johan Gottlieb Fichte, Karl Wilhelm Friedrich Schlegel, Johann Ludwig Tieck og Friedrich Wilhelm Schelling var de fremtrædende.

Billedhuggere som Thorvaldsen, H.V. Bissen og Hermann Ernst Freund og digtere som Baggesen, Blicher, H.C. Andersen, Søren Kierkegaard, Knud Lyhne og Kamma Rahbek, Oehlenschläger, Poul Martin Møller, Grundtvig, Ingemann og familierne Heiberg var alle rundet af denne gyldne tid. Det var mennesker og natur, de var optaget af, og som de skildrede.

Landskabshaven

Dansk havekunst fik i guldalderen sin tredje storhedstid. I den første storhedstid blev renæssancehaven skabt. Den tog oprindeligt sit udspring i den italienske have, hvor bjergbækken blev bearbejdet kunstnerisk og som en leg blev tvunget ind i en skønhed og en rigdom af spektakulære og morsomme former for springvand og vandkaskader. Professor C. Th. Sørensen har kaldt den italienske renæssancehave for den stiliserede bjergbæk. Han karakteriserede også den franske barokhave meget præcist, som det stiliserede flodlandskab, den enevældige konges have tilpasset det flade franske flodlandskab.

Efter barokkens have med de lange, lige linjer, stille vandflader og de styrede udsigter samt den forudsigelige opbygning med et præcist

og symmetrisk system af alléer, opbygning af parterrehave og busketter var der efter mange år lagt op til et markant skifte i havestilen. Kunsten, menneskene og holdningerne var forandrede. Den franske naturfilosof Rousseau blev flittigt læst. Fra England, hvor der kun få steder var blevet anlagt barokhaver, som egentlig ikke harmonerede med det bakkede engelske græsningslandskab, fik vi landskabshaven. Denne stil, havekunstens tredje store fase, passede som fod i hose til den danske ånd og kunstnernes formidling af den nationalromantiske holdning til naturen, landskabet og mennesket.

Blandt de, der har betydet mest for udførelsen og udbredelsen af den engelske havestil i guldalderen, kan to landskabsgartnere nævnes: Johan Ludvig Mansa (1740-1820) og Rudolf Rothe (1802-77). Senere kom landskabsgartnerne Henrik August Flindt (1822-1901) og Edvard Glæsel (1858-1915) til, og de førte den landskabelige havestil ind i det 20. århundrede.

I Danmark var kongehuset og adelen først med den nye havemåde. Vi har den dag i dag fremragende eksempler på den romantiske landskabshave. De bedste af den tids værker er netop blevet meget smukt formidlet i John Erichsen og Luise Skak-Nielsens nye bog, *Naturen & Kunsten. Landskabshavens kulturhistorie 1780-1850* (2012).¹

Haver for offentligheden

Haverne ved Frederiksberg Slot og Rosenborg var i løbet af 1700-tallet blevet åbnet for offentligheden, men kun for det pæne borgerskab og kun i et meget begrænset tidsrum. I 1800-tallet blev flere haver gjort tilgængelige for borgerne, f.eks. på Christiansø hvor staten i 1839 overtog den ene af kommandant Sigersteds to haver. Den blev kaldt Kongens Have og på søn- og helligdage gjort tilgængelig for fæstningens embedsmænd og øvrige indvånere. I 1843 fik Georg Carstensen myndighedernes tilladelse til at anlægge et tivoli på en del af glaciet foran det gamle voldterræn i København.

Enevælden blev afskaffet 1849, og i kølvandet på det nye demokrati, tidens sociale bevidsthed og de større byers udvikling med mere industri og byggeri, ofte på bekostning af naturen, var tiden inde til at give den uformuende borger ret til og mulighed for i fritiden at komme ud i det grønne og her at forlyste sig. På Københavns nedlagte fæstningsterræn anlagdes i årene derefter de offentlige parker, som vi glæder os over i dag. Østre Anlæg, Botanisk Have med palmehus, samt H.C.

Lystanlægget i Ringsted blev anlagt i den landskabelige stil med plæner, grusstier og enkeltstående træer.

Ørstedsparken. 1894-1900 fulgte lystanlægget langs havnen, der forbinder den centrale del af København med Langelinie.

Offentlige parker blev ikke blot anlagt i København. Tendensen bredte sig hastigt til provinsen. Det var ikke kun i de større provinsbyer som Aalborg, Aarhus, Randers og Odense. Mindre købstæder som Mariager, Holstebro, Ringsted, Slagelse, Holbæk, Korsør, Kalundborg o. m.fl. var også med på moden. Enhver provinsby med respekt for sig selv indså, at der var prestige i at få et lystanlæg eller en bypark etableret i byen. Maribo var blandt de tidligste. Allerede i begyndelsen af 1800-tallet var Bangs Have et yndet udflugtssted for byens indbyggere, og i 1828 blev der i skoven ved skovrider Wegge "udstikket Gange og paavist Hvilesteder med smukke Udsigter. Om Søndagen bekostes Musik ved frivillige Bidrag fra Borgerne". Ved salg i midten af 1800-tallet blev der i salgskontrakten skrevet, at borgerne skulle have adgang til skoven. Denne tilladelse var opnået, mens skoven var i statens eje. Vedligeholdelsen af spadseregangene og bænke- ne påhvilede ejeren. I 1911 blev anlægget erhvervet af kommunen.²

I Trap Danmark (1929, 4. omarbejdede udgave) kan man finde henvisninger til lystanlæg på Sjælland, Lolland-Falster, Bornholm, m.v.:

SLAGELSE: Anlæg med pavillon 1830-92
 VORDINGBORG: Anlæg med pavillon 1852
 FREDERIKSSUND: Anlæg med pavillon 1866-72
 PRÆSTØ: Anlæg med pavillon 1868
 RØDBY: Anlæg med pavillon 1873
 NAKSKOV: Lystanlæg med pavillon 1884
 STUBBEKØBING: Anlæg med pavillon 1887
 STEGE: Anlæg med pavillon 1894
 HOLBÆK: Strandparken med pavillon 1898
 NYKØBING FALSTER: Anlæg med pavillon 1902
 NYSTED: Anlæg med pavillon 1902
 RØNNE: Anlæg 1915

Hvem tog initiativet?

I langt de fleste tilfælde var det en gruppe af borgere eller en indflydelsesrig forretningsmand, som var inspireret af tidens natursværmeri og samtidig så en opgave i at skænke byen et rum, hvor borgerne, høj som lav, kunne komme, mødes, slappe af og forlyste sig. Byen kunne samtidig blive forskønnet, og i mange byer blev der ligefrem etableret forskønnelsesselskaber eller -foreninger med det ene formål at tilføre byen en smuk park til glæde for byens borgere. Mange af disse parker eksisterer den dag i dag, og borgerne deltager gerne i den offentlige debat om bevaring af byens parker og grønne kulturarv.

De mange lystanlæg og parker blev til ved udøvelse af "civil courage". Der var tale om græsrodsinitiativer. Det var mennesker, der havde energi og lyst til samarbejde og sans for fremsynethed. Kun i meget få tilfælde var det byrådet, der tog initiativet. Konceptet for sådanne anlæg var, at man kunne nyde naturen, fodre ænder, dyrke sport og i fællesskab deltage i festlige arrangementer, spille amatørteater, opleve cirkus etc. Det var også et sted, hvor børnene kunne lege mange sammen.

Den toneangivende havestil var landskabshaven og ofte med tæt forbindelse til den romantiske stil. Landskabshaven var at betragte som en efterligning af naturen og kunne på forskellig vis rumme alle de mange aktiviteter, man ønskede. Det var i midten af 1800-tallet, det blev muligt at klippe græsset med en maskine; hidtil havde man brugt le. I formgivningen af parken indgik spadserestier, som kunne føre

gæsterne rundt til parkens mange forskellige partier. Havebænke, udsigtspladser og partier med blomster og eksotiske træer og buske, som var en del af tidens havemode, blev også en vigtig del af anlæggene. Ofte var der opsat statuer og mindesten for giveren eller andre betydningsfulde personer. En sø eller et springvand var et af de allerfineste elementer, man kunne have. En mindre musikpavillon var også et yndet stykke inventar. Lokale musikere underholdt, og messinginstrumenter var de foretrukne. Større pavilloner med udskænkning og mulighed for afholdelse af større festlige arrangementer indendørs blev også en væsentlig del af et lystanlæg.

Lystskove

Lystskove var også offentlige forlystelsessteder. En lystskov opstod i skovområder, hvor den lokale godsejer eller herredsfoged dyrkede og indrettede skoven efter guldalderens idealer for landskabet i 1800-tallet. Her kunne de lokale bønder og godsets ansatte forlyste sig i fritiden. Senere blev lystskovene overtaget af kommunerne og anvendt

Lystskoven Munkholm ved Mariager, med dens dramatiske terræn og eremithytten i god behold.

som offentlige forlystelsessteder. Nogle steder er den gamle skovpavillon sat i stand og byder i dag på servering og er samlingssted ved festlige arrangementer. Fruens Bøge i Odense er et kendt og yndet udflugtssted. I Korsør, Skælskør og Nyborg er der lignende lystskove med pavillon, og i andre købstæder findes også velfungerende og smukke lystskove. Neden for følger en nærmere beskrivelse af et par af disse anlæg.

MUNKHOLM I MARIAGER er et klassisk eksempel på et sådant anlæg. Allerede i begyndelsen af 1800-tallet havde herredsfoged Henrich Tetens realiseret et lystanlæg i et stærkt kuperet skovområde nord for Mariager by. Anlægget havde alle de elementer, som et landskabeligt haveanlæg i 1800-tallet skulle indeholde. Her var et dramatisk og skovklædt terræn, søer og vandløb, en kilde, en eremithytte og mange spadserestier. Sønnen Francisco Maro Tetens overdrog generøst anlægget til byen i 1839, vistnok på foranledning af bystyret, som frivilligt tilbød at vedligeholde og forskønne det. Senere er der tilføjet en mindesten til ære for giveren, en udsigtspavillon, et springvand og en festplads. Frem til 1950erne blev anlægget flittigt brugt som udflugtsmål for byens borgere. Man samledes på torvet og gik i samlet trop med musik og flag ud til festpladsen i Munkholm, når det var Grundlovsdag, valgdag, en kongelig fødselsdag eller ved andre særlige begivenheder. Så blev der som oftest holdt en eller flere taler, hvorefter man kunne nyde naturen, spise den medbragte mad, danse, snakke og more sig i fællesskab. I dag anvendes anlægget ikke på samme måde. Anlægget er velholdt, bygningerne bliver sat i stand, og hele anlægget bruges som et smukt sted, hvor der kan leges og gås ture. Alligevel er der mange af byens borgere, som desværre slet ikke kender Munkholm.

MØLLEBAKKEN I KALUNDBORG har siden midten af 1800-tallet fungeret som en af byens offentlige parker. Landskabet nord for byen er meget kuperet, og Møllebakken er oprindeligt en af disse bakker. Det højeste punkt er 35 m over havet. Et stik fra 1755 viser en række stubmøller på bakken. Bakken var i århundreder for stejl til byggeri, og støjende aktiviteter som rebslageri og savskæreri gjorde det ikke attraktivt at bo her. I 1830erne tog en kreds af borgere initiativ til at oprette Kommissionen til Kalundborg og Omegns Forskønnelse. De tog sig af anlæggelse af spadserestier, træbeplantning og oprydning i byen, og i 1860erne begyndte man at beplante Møllebakken. Købmand O.M. Thrane fuldførte for egne midler beplantningen af Møllebak-

Fra Møllebakken i Kalundborg er udsigten over byen, fjorden og Asnæs meget eftertragtet.

Teaterpladsen på Møllebakken kaldes "Gryden" og anvendes flittigt til amatørteater, koncerter og 1. maj arrangementer.

ken. Den var nu var omdannet til et offentligt lystanlæg med store gamle træer, spadserestier, udsigtspladser med bænke og kig ud over kulturlandskabet og fjorden. I 1892 opførtes en pavillon i maurisk stil og udstyret med et højt udsigtstårn. Denne pavillon blev brugt til langt op i 1900-tallet og var et populært forlystelsessted for alle aldersgrupper. Senere blev der anlagt et amfiteater til udendørs optræden. I dag bruges Møllebakken til sommerteater, udstilling, cirkus og tennisbaner samt som rekreativ park for byen. I perioder har den gartneriske pleje været på så lavt et niveau, at interessen for Møllebakken som park næsten ikke eksisterede. De støjende virksomheder var imidlertid borte, og med nutidens muligheder for at bygge på stejle skråninger opstod tanken om at bygge boliger på dette smukke sted. Lokalplanen gav mulighed for at opføre 25 nye boliger i to planer med parkeringskælder. I Kommuneplanen var hele området imidlertid udlagt som grønt område. I 2005 blev Møllebakken (ca. 9 ha) fredet under Naturbeskyttelsesloven som bypark/grønt fritidsområde med offentlig adgang. Der blev ikke opført nye boliger, og området er nu sikret som samlingssted for fælles kulturelle og rekreative aktiviteter, netop som den gavmilde købmand og de generøse borgere i 1800-tallet havde forestillet sig det.

LYSTANLÆGGET I RINGSTED ligger i den østlige del af byen og forbinder denne med flere fritids- og sportsområder samt dyrskue- og cirkuspladsen. I 1898 nedsatte en gruppe borgere en komité, som havde til opgave "at fremskaffe et parkanlæg m.m. i Ringsted". Komiteens syv medlemmer omfattede en distriktslæge, to købmænd, en tandlæge, en barber, en vejbetjent og en gaskasserer. (På den tid blev gasmåleren i private hjem aflæst af en såkaldt gaskasserer, der på stedet opkrævede penge for det aflæste forbrug). Der blev foretaget en indsamling blandt byens borgere, og egnens godsejere skænkede mange af træerne til anlægget. Ringsted kommune stillede 15 ha jord til rådighed, og den udbudte arkitektkonkurrence blev vundet af havebrugskandidat Valdemar Fabricius Hansen. I 1901 blev anlægget realiseret i engelsk havestil, med store græsplæner og svungne spadserestier, en smuk og varieret beplantning samt en mindre musiktribune. Senere opførtes en større pavillon i italiensk byggestil. Anlægget blev fredet under Naturbeskyttelsesloven i 1979. Fredningen forhindrede ikke byggeri af en ny stor biblioteksbygning ved siden af pavillonen. I dag danner de to bygninger, hver for sig og sammen, ramme om talrige kulturelle og sociale arrangementer, og det gamle lystanlæg giver mange gode oplevelser til alle.

Lystanlægget
i Ringsted med
den historiske
musiktribune, som
i dag både savner
liv og omsorg.

Historisk foto
fra lystanlægget
i Ringsted. Man
klædte sig pænt på,
når søndagsturen
gik til anlægget
og pavillonen.

Københavns nye parker

I anden halvdel af 1800-tallet blev betydelige, tidligere militærområder i byer over hele Europa inddraget til offentlige parker. København udviklede sig også ganske meget i de årtier.

Et opråb fra 1858 lød således: "Kjøbenhavn kan blive det skjønneste opholdssted". Og videre: "For at formindske de Onder, en folkerig Stad lider af, er Intet saa virksomt som at vedligeholde eller frembringe saa midt i Staden som muligt offentlige Skov- og Haugepartier; derved naaes, at Befolkningens Sans for Naturen voxer og ikke tilintetgjøres, at en sundere Luft gennemstrømmer Staden og formindsker den Usundhed, store Byer maae lide af, at Bevægelse i det Frie er opnaaelig endog for *Arbejderne og deres Familier*, hvis korte Fritid forbyder lange Fodtoure, og hvis Indkomster forbyder Kjøretoure ... Staten eier Voldene, Stadsgravene og Glacierne, under Eet kaldet Fæstningsværkerne, Staden eier Fællederne. Staten vil sælge Fæstningsværkerne, Staden har høist ubetydelig Indtægt af Fællederne ... Gid jeg kunne male med Pensel og med Ord det jeg i Tanken seer, da skulle Kjøbenhavn fremstilles omgiven og gennemskaaren af de yndigste Partier, bestaaende af skovbegroede Bakker og Dale, kjølige, skyggefulde Spadsereveie langs rindende Vand, hvori Øer med skjønne Trægrupper, hængende Broer, hvorunder Dampere og Seilere kunne gaae, Græsplainer forskjønnede med ædende Creaturer, Saltenhav med Skibe, engelske Haugepartier med Blomster, fritstaaende Ornamenttræer og Buskats, slangesnoede Veie for Spadsereridt og Kjørsel, Hvilepladse paa Højderne, hvorfra de skjønneste Udsigter over Hav, Skov, Sø, Øer og de stærkt befærdede Forbindelsesveie imellem Gammel og Ny Kjøbenhavn. Ja jeg ville fremmane et jordisk Paradis og dog Intet overdrive; thi saaledes kan Kjøbenhavn blive, naar de *Nulevende ville grundlægge det.*"³

Der kom flere parker og offentlige haveanlæg til. Påvirkningen fra guldalderen var fortsat meget betydelig, og mange unikke anlæg så dagens lys. I 1869 blev København formelt ejer af det gamle voldanlæg, og nu kom der gang i anlæg af de offentlige parker, sådan som københavnernes drømte om: Østre Anlæg 1872-78, Botanisk have med palmehus og nogle videnskabelige bygninger 1874, Ørstedsparken 1879, og langs havnen blev et lystanlæg i årene 1894-1900 anlagt som forbindelse mellem Langelinie og den centrale by. Disse smukke parkanlæg var offentlige og alle tegnet af landskabsgartner Henrik August Flindt.

Siden blev Stephansparken og Enghaveparken anlagt i de tæt befolkede bydele Nørrebro og Vesterbro. Begge parker var offentlige. Fælledparken blev anlagt 1909-14 af Edvard Glæsel og var en "brugs-park". Den tog højde for de nye generationers ønske om at dyrke alle former for sport. Det nye var, at græsset måtte betrædes og bruges til boldspil og andre aktiviteter. Programmet gik ud på, at Fælledparken skulle være en folke- og idrætspark. Det store areal skulle tjene til ophold, møder, fester, leg, boldspil og anden idræt. Dette program må siges at være opfyldt. Fælledparken har, lige siden den blev anlagt, været den mest folkelige og mest brugte park i København. Brugernes kærlighed til parken har slidt på den 100-årige, og for nogle år siden besluttede Københavns kommune, at den skulle fornyes. I dag fremtræder den i en ny og smuk udgave med plads til allehånde arrangementer – og plads til alle.

Noter

1. Bogen anmeldes på kvangaard.dk.
2. Cf. C.C.Haugner, Maribos Historie, 1-2, 1937-38.
3. Her citeret fra Lulu Salto Stephen- sen, Danmarks Havekunst, 2001, bd.2, ss.270-271.